

מייסד הסדרה ועורכה הראשון: בנימין הרשב
עורכת הסדרה: אורלי לובין

העברית שפה חיה, כרך ז'
קובץ מחקרים על הלשון
בחקירה החברתיים-התרבותיים

מייסדי סדרת המחקר העברית שפה חיה: רינה בן-שחר וגדעון טורי

הספר יוצא לאור בסיוע
אורנים, המכללה האקדמית לחינוך

עריכת ליטוש: אליה דמטר בר-שביט

הוצאת הקיבוץ המאוחד
והמכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר
אוניברסיטת תל-אביב

הוצאת הקיבוץ המאוחד
והמכון לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר
אוניברסיטת תל-אביב

לעיל בנוכחים עבר
מעט: רציתם)
טעמת עויי בבנין
ל בינוני:
יה (מלעיל)
יעלי לויי בעבר:
תהנוח

בדיחה דלמצקי-פישלר

משוואת זהות ושליטה

ארכאיזמים מדומים בלשונם של הזז ועגנון

לזכר אבא בנדויד במלאות עשרים שנה למותו.

א. ארכאיזמים

וארכאיזם הספרותי הוא כלי רטורי מודרניסטי מובהק השואל חומרים מן והמשותף, מן האוצר הקולקטיבי, מרשות הרבים הקלסית, ומשקע אותם באינדיבידואלי, ברשות היחיד האידיוסינקרטית.¹ יש בו אפוא מן הסמכות של לשון עתיקה ומן החן של החידוש (Traxel 2013: סעיף 3 בתקציר). חיקוי וזופעות של לשון עתיקה אינו בהכרח תוצר מתבקש של רומן היסטורי ומכשיר ליצירת רושם "אותנטי", או לחילופין כלי לשם פרודיה על העבר.² יחס רומנטי ללשון עתיקה יכול לשאוב הצדקה גם מכוח עצמו, ולהיות פרי תפיסת לשון כוללת הרואה בלשון העתיקה מופת לאימוץ ולחיקוי, כפי שמלמדת כתיבתם של הזז ועגנון – זה בסגנונו הברוקי וזה בסגנונו הקלסי, זה מתעמת עמה וזה חורמוני עמה (לפעמים רק למראית עין).

אפקט ההזרה יכול להיות מושג בדרך החידוש החורג מן הקיים ומחפש זיכרים לא סלולות, או בדרך ההקצנה החותרת למצות את הקיים והולכת בדרכים ישנות שנונחו. הזז ועגנון בחרו לדבוק בספרות חז"ל כקורפוס המופת, למצוא פתרונות חריגים מתוכו ולהחיות אפשרויות שלא נוצלו בסיפורת העברית.

הכרעה זו הנחתה אותם לשאול מלשון חז"ל ומגלגוליה המאוחרים כמה ארכאיזמים תחביריים,³ הרחוקים מן הקונבנציה הספרותית ומן הסטנדרט הלשוני של זמנם ומקומם.⁴ רובם גם אינם נמנים עם המצאי הלשוני-וספרותי בדורות הסמוכים. מהם נעלמו ממנו כליל (בספרות ההשכלה ובספרות ותחייה), מהם נשארו בשוליו בלבד (בספרות הרבנית). ארכאיזמים אלה גולטים בזרותם אפילו בכתיבתם של שני היוצרים, הנבדלת ברוב תוויה

באמצעות סימנים), לבין ניסיון להבקיע את הסימנים וליצור קשר ישיר עם הרפרנטים, עם הממשות, באמצעות הצבעה. אבל את תבנית 3 אפשר לקרוא גם בלי לצאת מתחום היחסים הפנים-לשוניים: כל אחד משלושת הצירופים השמניים הוא דווקא הנושא, ואילו שלושת כינויי הגוף הם הנשואים (דוגמה מן המדרש להלן, בסעיף ג). בקריאה כזאת אין הפרדיקציה מופנית אל רפרנט חיצוני אלא נשארת בתחומי היחסים שבין האיברים לבין עצמם. מהבדל זה נגזרת גם ההטעמה: בתבנית 3 מוטעם כינוי הגוף הנשנה (והוא החידוש), ואילו בתבנית 1 מוטעמים הנשואים השמניים המתחלפים (והם החידוש).

אי אפשר לצאת ידי חובת תיאור התופעה בלי להתעכב גם על מעמדה התחבירי של התבנית השלמה, ולשאלה אם התבנית עצמאית או טפלה למשפט עיקרי יש השפעה גם על היחסים הפנימיים בתבנית. תבניות 1-3 כפי שהן באות בספרות חז"ל הן מבעים עצמאיים. אבל איך ינותחו הפסוקים "ואלה תלדות עשו הוא אדום" (בראשית לו א), או "ויבא עד נכח יבוס היא ירושלים" (שופטים יט י)? דגם תחבירי זה מורכב במבנה העומק משני מבעים עצמאיים: 'אלה תולדות עשו. עשו הוא אדום', 'ויבא עד נכח יבוס. יבוס היא ירושלים'. חסרון השם במבע השני מבטל את עצמאותו, והפסוקיות "הוא אדום", "היא ירושלים" הם הסגרים הנתלים בשמות עשו ויבוס. איך ינותחו אפוא אותם הפסוקים אם נוסיף להסגר עוד רכיב: 'ואלה תלדות עשו הוא אדום הוא שעיר', 'ויבא עד נכח יבוס היא ירושלים היא ציון'? האם כהרחבה של תבנית 1 שבה השמות עשו ויבוס הם בחזקת רכיב א במשוואה, או שמא כתבנית 3 השומרת על עצמאות יחסית, על אף קשר הזהות עם השמות עשו ויבוס העומדים באקסטרפוזיציה?

ההבחנות והשאלות האלה, שהן רחוקות מלמצות את שלל האפשרויות וההתניות של משוואת הזהות, יחזרו לדיון בהמשך ויסייעו להבין את גלגולי התופעה הלשונית בסיפורי הזו ועגנון. תחילה אציג אותה כפי שהיא נוהגת בספרות חז"ל וארחיב את הדיבור על כמה ממאפייניה הרלוונטיים להבנת "הארכאיזמים המדומים".

ג. סגור ופתוח, המון ומצטבר, מחובר וכולל – דוגמאות מספרות חז"ל

נאמור, משוואת הזהות ההדדית מטיפוס 2 היא סימטרית וסגורה. דוגמאות:¹¹ "והלא יין הוא שכר ושכר הוא יין אלא שדיברה תורה שתי לשונות. כיוצא בו אתה אומר שחיטה היא זביחה וזביחה היא שחיטה. קמיצה היא הרמה הרמה היא קמיצה. עמוקה היא שפלה היא עמוקה. אות הוא מופת מופת הוא אות. אלא שדיברה תורה שתי לשונות" (ספרי במדבר כג); "הלא איבה היא שינאה ושינאה היא איבה" (ספרי זוטא במדבר לה, ב); "אייר עקיבא: החרם הוא שבועה וחשבועה הוא החרם" (תנחומא וישב ב). כך גם שלילתה של התבנית משמעה שלילת הזהות ההדדית בין שני האיברים המרכיבים אותה, ומילת השלילה לא נשנית לפני כל אחד מהם: לא א הוא ב (ו)לא ב הוא א, כגון "לא שלה היא המצפתה ולא המצפתה היא שלה" (מדרש שמואל יג א); "לא השם הוא המדרש ולא המדרש הוא השם" (בראשית רבה כה ב).

גם תבנית 3 שאיבריה מקבילים זה לזה ורכיביה מתחלפים היא משוואה הדדית (ולפיכך אינה משוואה של שייכות), אבל כאמור לעיל, היא פתוחה ובעלת פוטנציאל של הצטברות שאינו קיים בתבנית 2, כגון: "תנא: הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא" (ראש השנה ג עב); "תנא: הוא נבט הוא מיכה הוא שבע בן בכרי" (סנהדרין קא ע"ב).¹²

תבנית זו, הזרה לדובר העברית החדשה ונדירה ברוב רובדי העברית, מתועדת בעיקר בתלמוד הירושלמי ובמדרשים, כלומר במקורות ארץ-ישראליים. מקורה אינו מחוור לגמרי: היש לה זיקה גנטית וחיטורית לשני הטיפוסים האחרים של משוואת הזהות? האם היא הרחבה של תבנית 1 או שמא צמצום של תבנית 2?¹³ בנדויד (תש"א: 745-746) רואה בה ביטוי ל"רוח לשון המקרא: הוא אהרן ומשה אשר [...] הם המדברים אל פרעה [...] - הוא משה ואהרן (שמות ו 26-27)", וגם קושר אותה אל גרסת הבבלי, כגון "זו היא שיבה זו היא ביאה" (עירובין נא ע"א; בספרא נגעים ו א: "היא שיבה היא ביאה") ולמקבילתה הארמית, כגון "היינו זכריה היינו משולם" (מגילה כג עא).

מובאה ממדרש ויקרא רבה (טו א) על שתי גרסאותיה ממחישה את התהייה. המדרש מונה שלושה מקומות במקרא שזכרת בהם "רוח שלא במשקל", אחד בימי איוב, אחד בימי יונה ואחד בימי אליהו, וקובע שהרוח

בשלושת המקומות (איוב פרק א, יונה פרק א, מלכים א פרק יט) היא אותה רוח ממש. לשם ניסוח הקביעה הזאת מסתייעים כתב יד לונדון 340 מכאן והדפוסים מכאן בשתי תבניות תחביריות הנבדלות זו מזו בחסרון או ביתרון היקרות אחת של כינוי הגוף המקדים:

חדפוס: היא אותה של איוב היא אותה של יונה היא אותה של אליהו
כתב היד: אתה [=אותה] שלאיוב היא אתה שליונה היא אתה שלאליהו

כתב היד מציג משוואה חד-סטריית: הצירוף השמני הראשון "אותה של איוב" הוא נושא מפורש חשורר על כל המשפט ושאר הצירופים השמניים הם נושאים. זיקתם הפרדיקטיבית של שני הנושאים לנושא שבראש המשפט מכתובה גם את מעמדו הקופולטיבי של כינוי הגוף היא. לא כזה הוא נוסח הדפוס המציג משוואה חדדית, רפלקסיבית ומעגלית. כינוי הגוף היא הפותח את המשפט הופך את המבנה לשוויוני. שלושת האיברים המרכיבים את המשוואה מקבילים, שווים וחופפים, ולפי צורתם גם עצמאיים. כאמור בסעיף ב, כל אחד משלושת הצירופים השמניים הוא הנושא וכל אחד משלושת כינויי הגוף הוא הנושא. הכינוי הראשון קטפורי (ומופנה להלן, לשמות השני והשלישי), הכינוי השלישי אנפורי (ומופנה לקודם, לשמות הראשון והשני), ואילו הכינוי השני (האמצעי) קטפורי ואנפורי כאחד.¹⁴

ד. זהות מוחלטת או שוויון נסיבתי – דוגמאות מספרות חז"ל

מצד התוכן מבחין בנדויד בין שני סוגי משוואה: זהות מכאן ושוויון מכאן מדבריו אפשר ללמוד שמשוואת הזהות היא מוחלטת ואינה מותנית, ואילו משוואת השוויון מוגבלת אד-הוק לעניין הלכתי נתון. בנדויד אינו נדרש לתבנית שלילתה של משוואה זו.¹⁵

ההבחנה של בנדויד בין "נוסחת זהות" ל"נוסחת שוויון" נמצאת הולמת שתי סוגות ספרותיות נבדלות: מדרש¹⁶ מכאן והלכה מכאן. הזהות המוחלטת היא נוסחה דרשנית המתרצת ומיישבת כתובים, מילים נשנות וחזרות פרונומסטיות במקרא, כגון המשוואה "היא הראיה שלהלן היא הראיה שכאן" (שמות רבה מב ה) המיוסדת על המבנה הטאוטולוגי שבפסוק "ראה ראיתי את עני עמי" (שמות ג ז); או "והנה סולם. הוא צלמו של נבוכדנצר. הוא סמל הוא

סולם" (בראשית רבה מח יג 789), המכיל פרונומסיה בעצמו. הפונקציה הזאת משמשת בעיקר בשמות פרטיים של אנשים ומקומות, כגון "היא הגר היא קטורה" (תנחומא, חיי שרה ח); "היא מדבר סין היא מדבר גלוש" (בראשית רבה מח יב); "היא בעלתה היא קרית יערים" (במדבר רבה ד כ) "היא קדש היא עין משפט" (תנחומא חקת יא). המנגנון בשלמותו נשקף מדוגמה זו: "רי יהושע בן לוי אמי צמח שמו. ר' יודן בריה דר' אייבו אמי מנחם שמו. זמי ר' חנניה דר' אבהו: ולא פליגי [...] הוא צמח הוא מנחם" (ירושלמי ברכות פ"ג ה"ג ה ע"א).¹⁷

תפקידה האחר של המשוואה הוא הבעת זהות נסיבתית (שוויון, בלשונו של בנדויד), וזו שכיחה בהלכה. שלא כבמדרש הפסוקים אינן משתמעות ממנה זהות אלא דווקא שוני, אלא על אף השוני דין אחד להם, והזהוי בא רק לשם אותו העניין הנדון והוא מוגבל לאותן הנסיבות, לאותו המקום ולאותו הדין. לדוגמה: "הרי עקרב ממית והרי הוא טהור. אשכח תני אמר הוא נחש הוא עקרב" (ירושלמי סנהדרין פ"ד ה"א; כב ע"א), כלומר דין אהל לנחש ולעקרב לעניין טהרה או טומאה של שרצים. אדרבה, לעתים המשתתפים במשוואה הם אפילו הפכים. לדוגמה: "הוא זמן מרובה הוא זמן מועט" (ירושלמי פאה פ"ו ה"א יט ע"ב); "הוא ערר שחוץ לגופו הוא ערר שבגופו. הוא ערר שאין בו ממש וזוא ערר שיש בו ממש" (ירושלמי גטין פ"א ה"ה מג ע"א).

את הפונקציה הנסיבתית מנהירים היטב חילופי נוסח בכתבי היד של הירושלמי (ירושלמי קידושין פ"א ה"ב, ס ע"א; כתב יד לידן) ושל מדרש זוהלים (ל ד; כתב יד קיימברידג' Or. 786). בשני מקומות אלה התיקונים שערכה בהם היד השנייה מחליפים את תבנית הזהות בציינים של דמיון.

יד ראשונה: במתנה כר' מאיר. [הוא יד אשה הוא יד בעלה
יד שנייה: במתנה כר' מאיר הוא.] יד האשה ליד בעלה

יד ראשונה: אם חשב לעשות רעה אפי לא עשאה הוא כתבה הוא כאילו עשאה
יד שנייה: אם חשב לעשות רעה אפי לא עשאה הוא כתבה כאילו עשאה

השוויה כאילו נראית מיותרת בנוסח היד הראשונה, והיא כנראה גרירה מן המסופט הקודם לה באותו הקשר: "מיד הקב"ה כתבה כאילו עשאה". וקרוב לזוהי שבגללה התייתר כינוי הגוף הוא בסיפה ונמחק ביד השנייה.

ה. שאילה נאמנה מן המקורות

שאיילה נאמנה יש רק לתבנית היסוד. בלשונו של הזו מצאתי שתי דוגמאות נאמנות, אחת מן הסוג הנסיבת-החלכתי ואחת מן הסוג המדרשי (לעיל, סעיף ד). דוגמה מספר 1 היא מבע משולב שבאמצעותו מתלונן הדובר על אשתו שבכעסה עליו מתעלמות מפניותיו, ודיבורו כשתיקתו היינו הך הם לדידה ואינם משאירים עליה כל רושם:

1. נעלה סלבה לפניו ויושבת. [...] היא אמירה היא שתיקת, היינו הך. כקיטניות בקיר: כל שום רושם דבר, אבל לא כל עיקר! (הזו, קטע מפרק: 1, טור 2)

אמירה ושתיקה הן ניגודים. זהות ביניהן יכולה להיות נסיבתית בלבד ולהתקיים רק בהקשר השלילי הנתון שבו שתיהן כאחת אינן משאירות כל רושם על הנמענת הכעושה.¹⁸

בדיאלוג הפרוסי המובא בדוגמה 2 מספר החייט החסיד לבן שיחו, ילד כבן עשר, כיצד נראים ימות המשיח. על טענתו שארץ הקודש וירושלים "ארץ אחת היא" הוא חוזר באמצעות תבנית הזהות המדרשית המזהה שני שמות כמציינים רפרנט אחד. תבנית הזהות בסגנון המדרש מספקת לדובר את התמיכה הלמדנית ("בנעימה של בר סמכא"):

2. וגם סעודה יעשו! [...] – והיכן יעשו את הסעודה? [...] – בארץ הקודש ממילא. – בירושלים... [...] – נו, בירושלים, ירושלים וארץ הקודש ארץ אחת היא [...] כן, היא ירושלים היא ארץ הקודש. – אמר בנעימה של בר סמכא. (הזו, בישוב של יעד: 324)

הצירופים "היינו הך" (דוגמה 1) ו"אחת היא" (דוגמה 2) משמשים נרדפים לתבנית הארכאית החריגה ומפרשים אותה.

בדוגמה משל עגנון מנוצל הארכאיוזם לבניית מערכת משמעויות המייצגת שתי עמדות, מסורתית ומערבית-מודרנית:

3. עשירים יש בשבוש שיש לחם חביות מלאות מטבעות. חיך הגביר בנעימות ואמר, כגון רבי אבלי. העמיד העני פנים תמיהות ואמר, רבי אבלי, רבי אבלי, הרבה אבלי יש בשבוש ואיני יודע לאיזה מעלתו מתכוון, אם לאבלי מתן בסתר אם לאבלי בהעלותך, זה נקרא מתן בסתר על שום שגנב את קופת מתן בסתר וברח לוואלוחי וזה נקרא בהעלותך שלא מצאו כינוי אחר, והרי אי אפשר לאדם בלי כינוי לפיכך קראו לו בהעלותך, שמנהג

יש בעירנו שבכל שנה בתשעה באב מן המנחה ולמעלה מתכנסים ליצני וועיר ויושבים על מעלות בית החסידים שקוראים לו ליצים שליליכל ובודקים ענייניו של כל אדם ואדם ונותנים לו כינוי. אמר הגביר, מה זבירים אתה מפטפט, כמדומה אני שצריך אתה לדעת שאם אמרתי רבי אבלי לרבי אבלי צוזמיר נתכוונתי. גלגל העני עיניו כלפי מעלה ואמר, עירנו ברוך השם עיר של יראים ושלימים ולא של דייטשיין שטופלים לעצמם שמות לוועינים. כל אדם בעירנו נקרא על שם מעשיו. אמר הגביר, הוא רבי אבלי צוזמיר הוא רבי אבלי בעל הבורסקאות. (עגנון, הכנסת כלה, תשי"ג: קס-קסא)¹⁹

לכאורה זהות כפשוטה יש כאן, כמשתמע מן התבנית, אבל למעשה התבנית הארכאית מאפשרת לשמר את זהותו הכפולה של הגביר "רבי אבלי", הן כיהודי מודרני שהוסיף לעצמו שם לוועזי ("דייטשיין שטופלים לעצמם שמות לוועינים") כפי שמציג אותו המספר, הן כנוהג לפי דין המקום והקהל (ש"אי אפשר לאדם בלי כינוי" ו"כל אדם בעירנו נקרא על שם מעשיו") כפי שמציג אותו בן שיחו העני. התבנית מאפשרת אפוא לקיים בו את הניגודים ולגלם בדמותו את שתי תפיסות העולם.

ו. נבדלים מן המקור ונבדלים זה מזה

בחינת הדוגמאות שאינן נאמנות בלשונם של הזו ועגנון מגלה דמיון ושוני בין שני היוצרים ביחסם אל המקור. אצל עגנון מצאתי רק צורת זהות ואצל הזו רק צורת שלילה, אבל שניהם כאחד אינם מקבלים את תכתיב המקורות ואינם מאמצים זה את תבנית היסוד וזה את תבנית שלילתה כמות שהן. כמו כן, אצל שניהם ההתערבות בצורה ובשימוש של התבניות האלה מקרבת אותן דווקא אל הסטנדרט בן זמנם, בלי שיוותרו על סימנים המזהים אותן כארכאיוזים. עם זאת, לכל אחד מהם מידת נאמנות משלו ודרכי חריגה משלו. אשר לצורת התבנית, עגנון נאמן לרוב מאפייני התבנית המקורית כמושואות זהות, אבל התערבותו ביחסי התבנית עם הקשריה מחלישה מעט את הרושם הארכאי, ואילו הזו שומר על סדר המילים החריג של דרך השלילה ולכן הארכאיוזם בולט אף-על-פי שתחת ידו משמעות התבנית השתנתה תכלית שינוי ואין עניינה זהות כלל.

אשר לפונקציה של התבנית, משוואת הזהות בספרות חז"ל היא בעלת תפקיד במערכת של תמיחה ופירושה - הן בתבנית היסוד שלה והן בתבנית

וגלילות אצל עגנון בדרכים אחרות. מובאות 6-13 מדגימות בהדרגה כיצד ככל שגדלה עצמאות ההסגר כך גדלה עמה הזיקה לתבנית הארכאית.

6. פתחה נדיה היא שירה היא נדיה תיבה של ציגרטות. (שירה: 8)
7. בעריש זלצמן הוא בעריש הוא ברנהרד זלצמן בעל קומה ובעל צורה. עיניו כחולות ושערו בלונדיני. (בחזונו של מר לובלין: 100)
8. כפי שלימדס ר' קופיל חסיד מתלמידיו של הבעש"ט, הוא ר' קופיל חסיד הוא ר' קופיל שיויתי. (עיר ומלואה: 495)

בדוגמאות אלה, אחד האיברים שבהסגר הוא עונף כי הוא כבר נזכר במשפט המסגרת, וההסגר אינו בחזקת מידע חדש כבמקרא אלא בחלקו בלבד (השם שירה אכן מסייע לזיהוי נדיה אבל השם נדיה אינן מוסיף דבר לזיהוי נדיה). מאחר שהישנות השם מיותרת מצד זיקתה למשפט המסגרת, היא משמשת בתפקיד מבני בתוך ההסגר עצמו ומחזקת את הקשרים הפנימיים בו המשמשים לקימום משוואת הזחות ההדדית ולעמידתה כתבנית זיהוי שלמה ועצמאית ניהס לשם המקדים. שלמותה ועצמאותה של התבנית מחלישות את זיקת זכיבה בנפרד (כל אחד בפני עצמו) לשם שבמשפט המסגרת.

חילופי הנוסח במובאה 9 מחדדים את הטענה שהתבנית "המתוקנת" עדיין שומרת על זיקה למקורה הארכאי. נוסח א, שהפיסוק בו אינו משאיר מקום לספק שהמשוואה היא מבע עצמאי, מלמד דבר גם על נוסח ב שהמשוואה נאה בו כמשפט הסגר:

9. נוסח א: ראשון במעלה הוא פן יעקובוביץ, זקן ומכובד. הוא פן יעקובוביץ הוא אנטוש אגופוביץ, שעורף חזירים היה. (אורח נטה ללון, תרצ"ט: המשך 109 טור א)
- נוסח ב: ואיני מזכיר אלא את אנטון יעקובוביץ, הוא פן יעקובוביץ הוא אנטוש אגופוביץ, שבנערותו עורף חזירים היה. (אורח נטה ללון, תשי"י: 338)

בדוגמאות 10-13 שתי תופעות מנוגדות לכאורה מגבירות את עצמאותו של ההסגר ואת קרבתו לנוסח הארכאי. מכאן - לצד השם המקדים נוסף הציון שמו/שמה החוצץ בין השם המקדים להסגר:²³

10. ויצא מהם בן חכם מוניו שמו, הוא מוניו הוא מנחם עמנואל הוא עמנואל ריגנבלום, שחרגוהו הטמאים. (עיר ומלואה: 254)

ושלילה, ההבדל בין שתי התבניות נעוץ בתפקידן במערכת: תבנית היסוד (שהודגמה לעיל) באה ליישב את התמיהה, ואילו תבנית השלילה (שתודגם בסעיף ה) היא היא התמיהה והיא אף מוצגת כשאלה רטורית. המשותף ביניהן הוא המבנה הסגור המתחייב מן המערכת של תמיהה ופתרונה. למבנה זה אין זכר לא אצל הזו ולא אצל עגנון. אבל מכאן ואילך בטל המשותף שביניהם, שכן הפונקציות החלופיות שלהם נבדלות ומרוחקות זו מזו: לתוך תבנית היסוד אצל עגנון נוצקים שמות פרטיים וכינויים בתפקיד תמורה (להוציא דוגמה 31), ומתוכם משתמעים פרטי ראליה לשוניים, היסטוריים ותרבותיים,²⁰ ואילו תבנית השלילה אצל הזו משמשת בתפקיד תיאור, אלא שהאובייקט אינו מתואר באמצעות תכונות הנמצאות בו אלא באמצעות תכונות החסרות בו. מן הדוגמאות של עגנון (רובן מפי המספר) נשקפת עמדה עניינית, אינפורמטיבית, אובייקטיבית. ואילו העמדה הנשקפת מן הדוגמאות של הזו היא סובייקטיבית, עשירה בלשון פיגורטיבית, ובדיבור ישיר או משולב היא גם אמוציונלית.

ז. יחידה עצמאית או משולבת

כאמור, שלוש הדוגמאות הנאמנות לעיל הן מבעים עצמאיים כבמדרש: הן מורכבות משתי פרדיקציות הקובעות את הזחות ההדדית של שני הנשואים. אבל לא זו דרך המלך בסיפורי עגנון. בדרך כלל בלשונו התבנית הזאת אינה אלא משפט מוסגר שרכיביו מוסבים לאחור, לשם הסמוך לו במשפט המסגרת²¹ (השם המקדים מודגש). לפעמים מסייע גם הפיסוק:

4. לימים הגיעה הספינה לקושטא רבתי, היא קושטנדינה היא סטמבול. (אלו ואלו: נד)
5. לבשרני שחנה'לי בת בנו (היא חנה היא אניילה היא אראלה) נתארסה לדוקטור אחד. (אורח נטה ללון, תשי"י: 443)²²

השם המקדים וההסגר המזהה המוסב אליו נוהגים לפי הדגם המקראי שתואר לעיל (סוף סעיף ב). אבל בהסגר שבמקרא עומד נשוא מזהה יחיד, ואילו אצל עגנון הוא כפול או משולש ואפילו מרובע. יציקת משוואת הזחות המדרשית בדרך הדיגם המקראי מחליש את זרותה וחריגותה, ותלותו של ההסגר בשם המקדים מוסיף אותה ומקרב אותה לסטנדרט. אבל ההזרה הארכאית שבה

11. אותה עיר שהגיע לשם **קושטא שמה**, היא קושטא היא רומי זעירתא, היא קושטנדינא היא סטמבול. (האש והעצים: לו)

ומכאן - הישנות השם בצמידות ממש מבליטה את העודפות ואת התפקיד הפורמלי בלבד של השם המקדים - גוף לתלות עליו את היחסות **ב ואצל**:

12. אמרה לי אשתי תחי הקלך [=הקלך] **בשטוק**, הוא **שטוק** הוא סדן. (מעצמי אל עצמי: 245)

13. לקחו אותו עמהם והביאוהו **אצל יוקיל רופא** הוא **יוקיל רופא** הוא הגלב. (עיר ומלוואה: 484)

ה. דרכי השלילה הרטורית של משוואת הזהות

שלילת משוואת הזהות בספרות חז"ל משמשת בשאלות רטוריות המקשות על טעמם וסיבתם של לשונות נרדפים באמצעות הישנות מילת השלילה לפני כל איבר: "לא היא א (ו)לא היא בז". הירושלמי למשל תוחה לנוכח "ענף עץ עבתי" (ויקרא כג, מ) ושואל "לא היא הדס ולא היא עץ עבותי" ומשיב "אלא הדס לסוכה ועץ עבות ללולב" (ירושלמי סוכה פ"י ה"ב לט ע"ג). התשובה מאשרת את הזחות אבל מגבילה אותה, וההתניה המוצעת היא שמצדיקה את כפל הלשון. על צמד הנרדפים "זקנה ושיבה" (תהלים עא, יח) שואל המדרש "לא היא זקנה ולא היא שיבה?", כלומר "וכי זקנה אינה שיבה ושיבה אינה זקנה?" (או "וכי שיבה וזקנה לא חד הם?"), השאלה מניחה כנתון את הזהות ומקשה על כפל הלשון ואילו התשובה מתרצת את כפל הלשון בנימוק שהנרדפים הם בעלי שני רכיבי משמעות פונקציונליים נבדלים: "אלא שאם נתת לי זקנה תן לי שיבה עמה" (בראשית רבה נט, ג), כלומר השיבה היא רבת שנים מן הזקנה. בעזרת התבנית השוללת המדרש דוחה את הפשט ומציע התניה מבדלת למילים ולצירופים הנחשבים נרדפים או קרובי משמעות. התקבולת "ויירא יעקב מאד ויצר לו" (בראשית לב, ז) נדרשת: "לא היא יראה לא היא צרה? אלא ויירא - שלא יהרוג, ויצר לו - שלא יהרג" (בראשית רבה עו, ב). וכן נדרש הפסוק "אני חבצלת השרון שושנת העמקים" (שיר השירים ב, א): "לא היא חבצלת ולא היא שושנה? אלא כל זמן שהיא קטנה הוא קורא אותה חבצלת, הגדילה קורא אותה שושנה" (שיר השירים רבה ב, ג). אפילו הינדיאדיס כמו "ענה דודי ואמר ליי" (שיר

ושירים ב, ב) נדרש: "לא היא עניה ולא היא אמירה? אלא יענה לי על ידי משה ואמר לי על ידי אהרן" (שיר השירים רבה ב, ט, ה ועוד).

אבל לפעמים נשמטת ההיקרות השנייה של לא, ואז מילת השלילה וזמורת למעשה מחוץ לתבנית ושוללת אותה כחטיבה אחת. הפסוק "לא תעשו לכם אלילים ופסל ומכה לא תקימו לכם" נדרש "לא היא עשייה היא קימה?" (ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"ד, מד ע"א), כלומר "וכי עשייה אינה קימה וקימה אינה עשייה?". כיוצא בזה "לא הן גזילות הן חבלות?" (ירושלמי סנהדרין פ"א ד"א, יח ע"א) מתפרש כהסתייגות מרעיון שלילת הזהות בין גזילות לחבלות. את שני האופנים אפשר למצוא בספרות חז"ל כשתי גרסאות:

לא הוא לוי לא הוא ישראל. (ירושלמי הוריות פ"ג ה"ח, מח ע"ב; דפוס ונציאה רפ"א)²⁴

ולא הוא לוי הוא ישראל. (ירושלמי נזיר פ"ז ה"א, נו ע"ב)

ואפילו ברצף אחד:

לא הוא הגשם ולא הוא הסתיו. (פסיקתא דרב כהנא החודש ט)

לא הוא הגשם הוא הסתיו. (שם)

ואפילו כשלוש גרסאות:

לא היא שנת השבע ולא היא שנת השמיטה. (ירוש' שביעית פ"י ה"ב, לט ע"ג)

לא היא שנת השבע היא שנת השמיטה. (ירוש' מכות פ"א ה"א, לא ע"א)

לא היא שנת השבע שנת השמיטה. (ירוש' שביעית פ"י ה"ב, לט ע"ג)

בין הגרסאות האלה מקיימות את תבנית 3 רק אלה שהמילים לא היא או לא הוא נשנות בהן גם בסיפה. די בחסרון מילת השלילה בסיפה להפקיע את הגרסאות החלופיות מהשתייכותן לתבנית זו.

ט. פירוט ותיאור במקום זיהוי

כמו בתבנית היסוד כך גם בשלילתה, אם התבנית מוסבת אל שם או אל כינוי מחוצה לה היא חדלה מלהיות אותה תבנית והיא מתגלגלת בתבנית אחרת בעלת משמעות אחרת. כך בפירוש רש"י: כשהוא מפרש את "בירקרק חרוץ" (תהילים סח יד) במילותיו של דונש בן לברט (מחברות על מנתם): "לא הוא ירוק ולא הוא

שינוי והמשמעות וחילוף תפקיד התבנית מקנים יתר חופש ופותרים את השער לעוד אפשרויות תחביריות מלבד נשוא שמני וכינוי גוף אנפורי כבדוגמאות וקווימות. דוגמאות 18-29 מציירות התרחקות גוברת והולכת מן התבנית הקלאסית.

(חנשואים הם צירופי יחס: ²⁸

18. זו רוח רעה שלא היא מכוחם של ההורים ודין ודברים, ולא היא מן קשאות ושקולי הכעוּת. (בישוב של יער: 212)

19. [רומנה] לא היא בשחוק ולא היא בשעשועים, לא היא בפינוק ולא היא במעשי ערות. (הישובת בגנים, תשי"ד: 57; נמחק במחדורת תשכ"ח)

חנשואים הם צורות בינוני (פעול ופועל) מלוויים בהשלמות:

20. מידת הרע הנוהגת בחיים לא היא ניכרת לו ולא היא קיימת לפניו. (בישוב של יער: 82)

21. כל עיקר אמונתו הדיוטה, שמחה וקלה, לא הוא גורע מן המצונג ולא הוא מוסיף עליהן. (שם: 82)²⁹

22. קשה אנטון להשיב: [...] ועומד עמידה מפוקפקת, לא הוא אומר לילך לא הוא אומר לעמוד. (שם: 120)

23. כל שכן שלא הבין כלום באלו דעות שפירנס מורזשקה [...] לא הוא סבור לו³⁰ ולא הוא הגון עליו, ולא הוא מקובל עליו. (אבנים דוחחות: 155; במחדורת תשכ"ח נמחקו המילים "ולא הוא הגון עליו")

חכינוי הנפרד הוא מתחלף בכינוי דבוק למילת יחס:

24. [הקסיר] כולו ואפיו ממוזג נאה. לא בו עליות ולא בו ירידות, לא בו עקומים ועקולים ולא בו יצרי-לב קשים. (בישוב של יער: 81)

25. שפוי ודמום היער, לכאורה: לא בו³¹ חילוך של קול ולא בו סימן של חיים. (שם: 347)

26. ובהגיע תור הקוגל, אלי שבשמים, סובב ומקיף ועומד ומוקף ועגול, לא לך בו ראשית ולא לך בו תכלית. (שם: 381)

27. ואילו ברוך יאלובר [...] לא בו שבח ולא בו תואר, לא בו נוי ולא בו כבוד (ריחיים שבורים, תשי"ב, עמ' 182; בהופעתו הראשונה של הסיפור בשנת תרצ"ג נוסח אחר: "ואילו ברוך יאלובר [...] לא בו שבח ולא בו תואר ולא הוא שם-דבר בעולם". (החשובן: 1)

אדום ולכך קראו ירקרק", אין כוונתו לתהות על יחסי הזהות בין הירוק האדום, אלא לשלול את הזיהוי של שניהם כאחד עם הירקרק. ואכן רש"י (בעקבות דונש) אינו מסתפק בניסוח זה אלא מסתייע בפסוק "לבן אדמדם" (ויקרא יג, מב), וגם מביא פרפרזה בתבנית שלילה אחרת: "שאינו לא לבן ולא אדום".

לא שאלה רטורית לפנינו ולא שלילת זהות ואף לא בידול קרובים או נרדפים, אלא שלילת כל אחד מן האיברים ומן האפשרויות שהם מציעים, בין שהם דומים בין שהם מנוגדים, לטובת אפשרות אחרת.

גם בלשון הזו כבלשון רש"י צורת התבנית הקלאסית וסדר מרכיביה – לא הוא א (ו)לא הוא ב – נשמרים ואילו שימושה ומשמעותה הקלאסיים נזנחים, והשימושים החדשים אינם קשורים עוד לעניין זהות.²⁵

עם זה מצאתי דוגמה אחת הנקשרת עם תבנית הזהות:

14. הרב הדי"ר שפיץ, זה שלא הוא רב ולא הוא דוקטור, אלא רב בשביל שהוא דוקטור ודוקטור בשביל שהוא רב, הוא היה אומר. (ריחיים שבורים: 182)

שלילה שכזו יכולה להיות מופנית כנגד השוואה מוסגרת (מן הסוג השכיח אצל עגנון, כמודגם לעיל), דוגמת שפיץ, הוא הרב הוא הדוקטור, היה אומר.

אבל כאמור ברוב הדוגמאות הזו, הנמשך אל סדר המילים "לא הוא", מנתק אותו מתפקידו המקורי ומאמץ אותו לשם שלילת שרשרת פרדיקציות המוסבות כל אחת בפני עצמה אל השם המקדים.²⁶ מצאי הדוגמאות, רובן חזרות רטוריות לא פונקציונליות ומיעוטן פירוט של תכונות, מלמד שהפרדיקציה של האיברים לשם המקדים היא פרדיקציה מתארת ולא משווה או מזהה, והיחסים שבין איברי התבנית לבין עצמם הם מעתה יחסי שייכות, נרדפות או ניגוד. כמו כן וי"ו החיבור שהייתה אקראית בתבנית הקדומה, נוספה דרך קבע בשימוש המאוחר:

15. רק הם [הפועלים] בלבד כך נחצב עליהם מקרום [...] לא הם נחלה ולא הם שדה ולא הם זרע ולא הם קציר, כ-כן! (בישוב של יער: 89)

16. מוטל!... חבר... – נשפו פאזים. [...] לא, לא הוא חברם ולא הוא אחיהם. (חגורת מחלות: 174)

17. על מה נתתם את נפשכם? [...] בשביל מהפכה זו, תבוא עליה מארה! ולא היא זו²⁷ גאולה ולא היא ישועה, אלא מעשה תוהו. (שם: 177-178)

31. והמורה הזקן הוא השוחט הוא החזן עובר לפני התיבה. (שם)

שתי הדוגמאות נבדלות לא רק בתוספת המידע אלא גם בתבנית החסגר וביתסה
במסגרת. במשוואת הזהות הפשוטה (28) ההסגר תלוי לגמרי בשם שמחוצה לה,
ואילו החסגר בתבנית כפולת האיברים (31) מקיים גם יחסי משוואה פנימיים.
חישנות הכינוי הוא מקנה להסגר מידה של עצמאות, שהרי הזיהוי הכפול של
המורה כשוחט וחסן כאחד יכול להתבטא גם במשוואה פשוטה בעלת נשוא
שמוני מחובר: 'המורה הזקן, הוא השוחט והחסן'. זיקתה של דוגמה 31 לתבנית
המשוואה הארכאית די מוצקה גם אם עומד לפניה נושא.

ועתה נעיין בשלוש דוגמאות משל הזו:

32. לא זו אף זו. לא הוא נר לאלהים ולא מגרפה לשטן. (בישוב של יעד: 364)

33. לא הוא מצולחב כבצהרים ולא תכלת כלפנות ערב. (שם: 346)

34. לא הוא יודקה של קונגרסים ולא הוא של פריחות לחוף לארץ. (אמש היו השמים
מכוסים עבים: 5)

חשוואת דוגמאות 32-33 עם דוגמה 34 מסייעת לסמן את גבולות הארכאיזם.
בסיס משוואת הזהות ההדדית המקורית הוא משפט מחובר שאיבריו שווים זה
לזה מן הבחינה התחבירית. שלילתה של המשוואה אף היא מבוססת על הזהות
ההדדית, ולפיכך גם לקיומה התנאי ההכרחי הוא משפט מחובר המקיים בכל
איבר ואיבר את רכיבי המשפט העיקריים, היינו הנושא והנשוא. כשזנח הזו את
ושימוש המקורי בתבנית והסב אותו מפרדיקציה מזהה לפרדיקציה מתארת,
חמבנה המחובר והחישנות המלאה של השלילה באמצעות המילים לא הוא חדלו
להיות הכרחיים. כפי שאפשר לראות בדוגמאות 32-33, חסרון כינוי הגוף בסיפה
אינו משנה את תוכן המשפט, אבל הוא משנה גם משנה את תבניתו: אין הוא
עוד משפט מחובר אלא משפט כולל בעל נשוא מחובר, וכינוי הגוף ברישה הוא
נושא משותף החל גם על הסיפה. נשנית רק מילת השלילה.

אבל בלי החישנות המלאה הן של השלילה הן של הכינוי, שהיא מסימני
החוכר של תבנית השלילה של משוואת הזהות, מתפוגגת הזיקה לתבנית
המקורית, וממילא נמחקת הגדרתה של התבנית כארכאיזם. מה שנותן ממנה
היא זרות מסוימת בסדר המילים באיבר הראשון בלבד. לכאורה גם בדוגמה 34

הכינוי הדבוק מוסב אל נוכח אימפרסונלי או אל בן שיחו של הדובר או אל
שניהם כאחד (גם בדוגמה 26 לעיל כינוי גוף נוכח שכזה בנוסף על הגוף הנסתר):

28. ולא הכרת פנים של ישראל ולא נוהג ומדות של ישראל, לא לך תפלה ולא לך
נטילת ידים ולא לך ברכה. (בישוב של יעד: 87)

29. עשיר בכול, קנאי [מניין] אין לעשרו! [...] בלעדיו מה? בלעדיו לא לך זרע ולא לך
מגל. (שם: 185-186)

אפילו בדוגמאות האחרונות עדיין נשמע הדה של התבנית אם כי הוא כבר עמום
למדי.

י. מסקנות וסיכום

התבנית המקורית 'הוא א הוא ב' ותבנית שלילתה 'לא הוא א (ו)לא הוא ב'
תמוהות וקשות לתירוץ. הן נראות לנו נוסחאיות, אידיומטיות, אליפטיות
וקשות הן להבנה אינטואיטיבית הן להסבר מושכל בכלי הדקדוק השולט.
הגרסאות השונות שבספרות חז"ל מלמדות שהתקשו בה כבר מעתיקים
ומדפיסים. מנגד באים הזו ועגנון וכופים עליהן היגיון דקדוקי, הזו לשיטתו
ועגנון לשיטתו, במחיר אובדן העצמאות של התבנית המקורית והפניית היחסים
הפנימיים שבין רכיביה אל רכיב שמחוצה לה. היגיון זה מצמצם את הזרות
הארכאית: השימושים החדשים עם כל זרותם הצורנית נהירים לקורא בן זמננו.
על מה מבוססת אפוא הנחת הקשר הגנטי בין שתי תחנותיו של
הארכאיזם? התשובה מונחת בבחינה הסגנונית, המתעניינת בצורה הנראית לעין
וברשמיה יותר מאשר בניתוח מנגנוני העומק שלה. עיון בדוגמאות מראה
שהתבנית המקורית מהדהדת כל עוד נשמרים שני תנאים: (א) משפט מחובר
בעל סך מינימלי של שני איברים; ו-ב) מקומם הקבוע של כינוי הגוף (בין שהוא
נפרד בין שהוא דבוק) ושל שלילתו³² (בתבנית השלילה) בשני האיברים.
הארכאיזם מתקיים אפוא כתופעה סגנונית גם כשאנו נאמן לתבנית המקורית
לכל דקדוקיה ופרטיה, ואילו שימושו שהתרחקו משימושי המקור מגדירים
אותו כמדומה.

נשווה שתי דוגמאות משל עגנון:

30. והמורה הזקן הוא החזן עובר לפני התיבה. (סמוך ונראה: 79)

לבחינה הלשונית, היא מלמדת שגם בשעה שהארכאיזם נשען על סימנים חיצוניים ועל דמיון חלקי למקור הקלטי, חלים על אלה חוקים והגבלות וניתנים לתיאור בלשני. ההיבטים הסגנוניים אינם מיתרים תיאור שכזה והוא נחוץ להבנת המנגנון היצירתי של הלשון הספרותית החיה.

תודותיי לפרופ' יוחנן ברויאר, למרדכי מישור ולאמנון שפירא שקראו טיוטה של המאמר וחזרו עליהם היו תרומה חשובה לנוסח המובא כאן.

הערות

1. היכולה להיחפך אף היא במרוצת הזמן לקלסית.
2. ראו למשל Wisner 2010.
3. ראו מאמרי הנזכרים ברשימת מראי המקום, ושם נדונו עוד היבטים תאורטיים והיסטוריים של התופעה.
4. גם ארכאיזמים יכולים להיות קונבנציות ואפילו מניירות, כגון הזמנים המהופכים או המקור הטאוטולוגי.
5. בין הארכאיזם הנאמן לארכאיזם המדומה עומד בקשת זו הארכאיזם האנלוגי, כגון שלילת הבינוני הארכאית, שבספרות חז"ל היא נוהגת רק בגוף שלישי ואילו אצל הזו ועגנון (ועוד קודם לכן בספרות הרבנית) היא מתרחבת וחלה על פרדיגמת הגופים כולה. ראו ברויאר תשנ"ז, דלמצקי-פישלר תשס"א.
6. את הדוגמאות מסיפורי עגנון ליקטתי במשך שנים רבות, והשלמתי את המצאי בעזרת מאגר המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית. מבין סיפורי הזו המקור העיקרי הוא תרומן בישוב של יער. קריאה בסיפורי הזו שנדפסו לפני רומן זה ולאחריו (עד סוף שנות הארבעים) ובדיקת התופעות בהם העלו ממצאים דלים, מה שמלמד על נסיגה מן השימוש בתבנית הזאת.
7. להבחנה בין "משוואת זהות" ל"משוואת שיוך" ראו רובינשטיין תשכ"ט: 60-62.
8. בנדויד תשל"א: 743-741. לשלילת הזהות הזאת ראו שם: 772-773.
9. שם: 745. לשלילת הזהות הזאת ראו שם: 772.
10. שם: 745-746.
11. בחיפוש אחר דוגמאות הסתייעתי במאגר השו"ת ובמאגר המילון ההיסטורי שבאתר האקדמיה ללשון העברית.
12. לעוד דוגמאות ראו בנדויד תשל"א: 745.
13. האם חלה כאן השמטה של אותם היסודות שנשמרו בתבנית "א הוא ב (ו) ב הוא א" או שמא יש כאן השמטה של נושא מקדים: "ג הוא א (ו) הוא [גם] ב", או לחלופין תוספת יתרה של כינוי הגוף השלישי בראש התבנית הסטנדרטית "נושא + אוגד + נושא שמניי", תוספת שהופכת אותה לתבנית "הוא א הוא ב" להשמטה בשל חזרה הנתפסת עודפת ראו קדרי תשנ"א: 204; אור תשנ"ה: 73.

רכיב אחד אינו נשנה באיבר השני: ה' יודקה. אבל אין בחסרון זה כדי לפגוע בתבנית הארכאית, שהרי צירוף המיל לא הוא נשמר בשני איברי התבנית. ההבדל הקטן בין הישנות ל'י הגוף לבין חסרונו באיבר השני הוא אפוא הבדל עקרוני ומחותי, חמוץ את שתי הדוגמאות 32-33 ממניין הארכאיזמים ומשאיר את דוגמה 34 לסגרתו.

הכלל הזה חל גם על דוגמאות 24-27, גם אם המבנה הפנימי שלהן נבדל משל הדוגמאות האחרות, ולא הנושא התחביריים חוזרים ונשנים בהם אלא הנושאים ההגייוניים המגולמים בכיזים הדבוקים למילת היחס (בו... בו... בו...). הכינויים עצמם מוסבים אל שתי עצם מפורשים (הקסיר, היער, הקוגל, ברוך יאלובר) העומדים מחוץ לתבנית (באקסטרפוזיציה). התבנית הקלסית מתמידה אפוא גם במקרים אלה מ'י הישנותם ומקומם הקבוע של מילת השלילה והכינוי המבטיחים את המבנה המחובר. ולבסוף, דוגמה התובעת דיון נכך:

35. המשחק כל עיקרו לא התקיים אא לשעה קלה בלבד: לא הוא המשחק שחוק ולא היא שמחת הלב שמחה. (בישו של יער: 112)³³

לכאורה מקיימת דוגמה זו את תנאי הישנות, אלא שאין כאן למעשה הישנות אמיתית. לפנינו שני משפטים שנואיהם הם שני שמות המכוונים לשני פרנטיים נבדלים: המשחק ושמחת הלב, והם מגולמים גם בכינוי הגוף המתחלפים הוא והיא. עם זה אפיו בדוגמה-לא-דוגמה זאת נגלים כוחה והשפעתה של תבנית שלילת המשוואה המדרשית שהמילים לא הוא עומדות בה פראש כל איבר ואיבר.³⁴ שהרי יכול ויה הזו לוותר על כינוי הגוף הוא/היא ולכתוב ילא המשחק שחוקי וכי כפי ששה בסיפה של הדוגמה הזאת:

36. לא חם ככל בני האדם ולא הם - הם, לא צורתם צורת אדם מישראל ולא דיבורם דיבור של בני אדם מישראל. (ריזויים שבו"ד"ם: 183)

*

מן הבחינה הסגנונית הארכאיזם הספותי פועל בטווח שבין חזות שמרנית לבין חיות רדיקלית, וההקשרים והשימושים החדשים והשינויים הפורמליים הם עדות ללשון ספרותית חיה השולטת במקורותיה ומביאה להם עדנה. ואשר

14. סדר האיברים במדרשים ובתלמודים אינו קבוע: לפעמים הנושא הנדרש בהם (עילת המשוואה) הוא הנושא התחבירי באיבר הראשון ולפעמים הוא הנושא התחבירי באיבר האחרון.
15. לשלילת הזהות באופן כללי ראו בנדויד תש"א: 774-772.
16. גם מדרשים שבתלמודים.
17. לעוד דוגמאות ראו בנדויד תש"א: 745-746.
18. השוו לשמות הנרדפים שבמדרש: "לא היא עניה ולא היא אמירה" (להלן, סעיף ח).
19. בנוסח המוקדם אין זכר לתבנית המשוואה: "שאל אותו הגביר מכיר אתה את רבי אבלי? אמר פיני איני יודע לאיזה אבלי מתכוין מעלתו, אם לאבלי מתן בסתר שגנב מקופת מתן בסתר וברח למדינת וואלווי או לאבלי בהעלותך? נתן בו הגביר עיניו ואמר רבי אבלי בעל הבורסקי, רבי אבלי בעל הבורסקי והתיז את השם בכעס" (עגנון, הכנסת כלה, תרצ"א, א: רב).
20. בהרצאה בכינוס הבין-לאומי באוניברסיטה העברית בירושלים לרגל מלאות 200 שנה להשכלת גליציה טען פרופ' ישראל ברטל לכוננת מכוון של עגנון במתן שמות אחדים לאותו אדם, כגון "יוסיל בנו של טודרוס הנקרא יוסף פערל" (סמוך ונראה: 15). גם התבנית הנדונה במאמר זה משרתת כוונות כאלה.
21. כך כותב גם טשרניחובסקי: "כי אֶלְקָה, היא אֶשְׁתוּ, היא בֵּיתוּ, צְנַתוּ (יברית מילח"י, תשי"י: 147). הגלגול של המשוואה המשנאית "ביתו זו אשתו" למשוואה מטיפוס 3 מסייע למשורר לקיים את ההקסמטר הדקטילי.
22. צורות חלופיות: "אראלה כלומר אניילה" (אורח נטה ללון, תשי"י: 137, 143); "אניילה זו אראלה, שאניילה בפולנית פירושה מלאך" (שם: 143). למילת הרמז בשימוש זה ראו בנדויד תש"א: 746.
23. והופך את מבנה משפט המסגרת למשפט ייחוד.
24. הנוסח הנספח לדיפוס התלמוד הבבלי.
25. התבנית הזאת מוכרת בערבית למן ימי הביניים ובעברית הנכתבת תחת השפעתה, אם כי אינה נפוצה בה (ואין תימה שהרי יש לה חלופות סטנדרטיות). אני מודה לפרופ' יוחנן ברויאר ולשרגא אסיף על המידע החשוב הזה. דוגמאות ממאגר המילון ההיסטורי (למראה מקום מלא ראו שם): "ולא הוא דק כמין המלאכים ולא הוא רחוק כמו ירח" (טוביה בן משה [?], ספר הנעימות ליוסף הרואה בן אברהם [תרגום], "ולא הוא טוב אשר פתר ולא הוא כן כאשר חשב" (יוסף הקסטנדיני, עדת דבורים, סביב שנת 1060). על אף הדמיון לא נראה לי קשר ישיר בין מקורות אלה או כיוצא באלה לבין התופעה אצל הזו. גם קשר עקיף, היינו דוגמה יחידה בפירוש רש"י כמדול תחבירי לתופעה חוזרת ונשנית בלשון הזו, מסופק בעיניי. ואפילו נניח שהדמיון בין התבנית הימי-ביניימית לתבנית שנוקט הזו אינו מקרי, אני סבורה שיכולה הייתה תבנית נדירה כזאת להשפיע על הזו אך ורק משום שהדהדה באוזניו תבנית המשוואה המדרשית המוכרת לו היטב, ורושמה הארכאי הוא תכלית השאילה.
26. ברומן בישוב של יעד החלופות הסטנדרטיות נדירות: "שאינו זו ואינו שוקע" (עמ' 416), "אין הוא יודע ליכנס אצלם ולא להתהלך עמם" (עמ' 147), ובצדן חלופה המכילה ארכאיוס אחר, שלילת הבינוני חסרת כינוי הגוף (ראו הערה 5): "הרהורי

מראי מקום

טקסטים

חזן, חיים

- תרי"ץ בישוב של יעד. ברלין-תל-אביב: שטיבל.
- תרי"ץ "מתוך בישוב של יעד": קטע מפרק"י. דבר: מוסף לשבתות ומועדים. יג בניסן: 2-1.
- תרצ"ג "החשבון". דבר: מוסף לשבתות ולמועדים. ה' באדר: 3-1.
- תשי"ב ריחיים שבורים. תל-אביב: עם עובד.
- תשי"ד היושבת בגנים. תל-אביב: עם עובד.
- תשי"ו אבנים רותחות. תל-אביב: עם עובד.
- תשי"ח הגורת מזלות. תל-אביב: עם עובד.
- תשע"ד "אמש היו השמים מכוסים עבים, אמר, ובין עב לחברו מאפילים השמים, שחורי שחורים". הארץ: ספרות ותרבות. יג בניסן: 5.
- עגנון, שמואל יוסף
- תרצ"א הכנסת כלה, א-ב. ברלין: שוקן.
- תרצ"ט "אורח נטה ללון". הארץ. המשכים יומיים: כג בתשרי - יח בניסן.
- תשי"י אורח נטה ללון. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
- תשי"ג הכנסת כלה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
- תשי"ט אלו ואלו. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

Traxel, O.M.
2013 [2012]

Pseudo-archaic English: 'The modern perception and interpretation of the linguistic past'. *Studia Anglica Posnaniensia*, 47: 2-3, 41-58.
<http://www.questia.com/library/journal/1G1-304842812/pseudo-archaic-english-the-modern-perception-and>.

Wisner, L.B.
2010

"Archaism, or textual literalism in the historical novel."
(Ph.D diss.). University of Tennessee.

תשי"ט סמוך ונראה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשכ"ב האש והעצים. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"א שירה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"ג עיר ומלוואה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"ה בחנותו של מר לובלין. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"ו מעצמי אל עצמי. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

טשרניחובסקי, שאול

תשי"י "ברית מילה", שירים. ירושלים ותל-אביב: שוקן, 162-144.

תאוריה, מחקר וביקורת

אזר, מ'

תשנ"ה תחביר לשון המשנה. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

בנדויד, א'

תשל"א לשון מקרא ולשון חכמים, ב. תל-אביב: דביר

ברואר, י'

תשנ"ז "שליטת הבינוני בעברית שבתלמוד: איך לעומת איכנו". מסורות, ט-י-יא: 41-21.

דלמצקי-פישלר, ב'

תשנ"ט-תשי"ס "שם, כינוי קניין וחלואי הבלתי מיודע - ארכאיזם בלשונם של הזו ועגנון". תלפיות - שנתון המכללה: 188-177 (לצערי נפלו עשרות שגיאות דפוס במאמר זה, עד כדי שיבוש בהבנתו; נוסח מתוקן ומורחב יידפס בעתיד).

תשס"א

"שליטת הבינוני: ארכאיזם בלשונם של עגנון והזו". מחקרי ירושלים בספרות, יח, 204-187.

בדפוס

"שתי תבניות פירוט - ארכאיזמים בלשונם של הזו ועגנון".

קדרי, מ"צ

תשנ"א תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא: עיונים בדיאכרוניה של הלשון העברית. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

רובינשטיין, א'

תשכ"ט המשפט השמני: עיונים בתחביר ימינו. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.